

Christian PROMITZER*

HABZBURŠKI VOJNI IMPERIJALIZAM NA ZAPADNOM BALKANU: OPASKE AUSTRIJSKOG ISTORIČARA O AUSTROUGARSKOJ OKUPACIJI CRNE GORE (1916-1918)

ABSTRACT: *The role of the Austrian-Hungarian Joint Army as an occupying power in the First World War is a neglected historical theme in Austria, probably because it does not correspond to the nostalgic image of a multi-ethnic empire peacefully ruled by a paternal emperor. This paper deals with the Austro-Hungarian occupation of the Kingdom of Montenegro in the years of 1916-1918, for which the Austrian half of the Dual Monarchy was primarily responsible.*

KEY WORDS: *Austro-Hungarian monarchy, Montenegro, First World War, occupation, repression*

Uvod

Istorija vojnih uprava za vrijeme Prvog svjetskog rata još je relativno novo polje istraživanja, iako postoji nekoliko detaljnih studija.¹ U novije vrijeme tom temom se u jednoj uporednoj raspravi o austrougarskim vojnim upravama u periodu od 1914. do 1918. godine bavila bečka istoričarka Tamara Šer (Tamara Scheer).² Što se tiče okupacije Crne Gore od Austro-

* Autor je naučni saradnik Instituta za istoriju i antropologiju jugoistočne Evrope Univerziteta u Gracu.

¹ H. Brendel, E. Debruyne, „Resistance and repression in occupied territories behind the Western and Balkan Fronts, 1914–1918: A comparative perspective,“ in: *Frontwechsel : Österreich-Ungarns „Großer Krieg“ im Vergleich*, hg. Wolfram Dornik, Julia Walleczek-Fritz und Stefan Wedrac (Wien: Böhlau, 2013), 235-258, hier 235.

² Upor. T. Scheer, *Zwischen Front und Heimat. Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg* (= Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte 2) (Frankfurt/Main: Peter Lang, 2009), 35-38 i mnoge druge pojedinosti vezane za Crnu Goru rasute po čitavoj knjizi; upor. takode W. Dornik, „Besatzungswirklichkeiten,“ u: *Habsburgs schmutziger Krieg: Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegs-*

Ugarske, koja je trajala od januara 1916. do oktobra 1918. godine, nailazimo u starijoj stručnoj literaturi na njemačkom jeziku na ime Huga Kerhnaeva (Hugo Kerchnawe), koji je za vrijeme Prvog svjetskog rata bio šef generalštaba carske i kraljevske Vojne generalne uprave u susjednoj Srbiji. Kerhnaev je poslije rata napisao rad o tadašnjim austrougarskim vojnim upravama, koje je stavio u kontekst tradicije nekadašnje habzburške vojne granice.³ Nedavno je njemački historičar Hajko Brendel (Heiko Brendel) u više radova tretirao austrougarsku okupaciju Crne Gore.⁴ U kontekstu crnogorske historiografije je do sada izašla samo jedna monografija koju je napisao Novica Rakočević; u njoj je tema detaljno obrađena, a objavljena je još 1969. godine.⁵ Originalna dokumentacija vezana za austrougarsku vojnu upravu, na koju se naslanja Rakočević, samo je površno sređena i u sastavu je „Novih feld akata“, dijelom u austrijskom Ratnom arhivu u Beču, dok se drugi dio nalazi u još nesređenom stanju u Državnom arhivu Crne Gore na Cetinju.

U ovom prilogu želimo da na osnovu pomenute literature, kao i na osnovu nekoliko malobrojnih naših proučavanja izvorne građe u Ratnom arhivu Austrije damo kratak pregled ovog dijela one *druge i drugačije istorije Habzburškog carstva u Prvom svjetskom ratu* kojemu do sada još uvijek nije dovoljno posvećivana pažnja. Cilj rada nije revizija Rakočevićevih dosadaš-

führung 1914-1918, hg. Hannes Leidinger, Verena Moritz, Karin Moster und Wolfram Dornik (Salzburg: Residenz, 2014), 171-190

³ H. Kerchnawe, „Die Militärverwaltung in Montenegro und Albanien,“ i: *Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten* (Wien [u.a.] : Hölder-Pichler-Tempsky [u.a.], 1928), 270-304; ders. „Einleitung,“ u: *ibid.*, 1-7, ovdje 2.

⁴ Upor. H. Brendel, „Der geostrategische Rahmen der österreichisch-ungarischen Besetzung Montenegros im Ersten Weltkrieg,“ u: *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan: Perspektiven der Forschung*, hg. J. Angelow (Berlin-Brandenburg: bre.bra wissenschaft, 2011), 159-177; „Austro-Hungarian Policies towards Muslims in Occupied Montenegro,“ u: *Balkans and Islam: Encounter, Transformation, Discontinuity, Continuity*, hg. Ayşe Zişan Furat i Hamit Er (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2012), 85-106; „‘Better to Die as an Insurgent than to Starve to Death’: Guerrilla Warfare and Counter-Insurgency in Austro-Hungarian Occupied Montenegro, 1916–1918,“ u: *I Wojna Światowa na Bałkanach: Działanie militarne i polityczne w latach 1914–1918*, hg. Andrzej Krzak, (Szczecin: Wydawnictwo Minerva Wydziału Humanistycznego, 2014), 157–193; ders., „Die österreichisch-ungarische Besetzung Montenegros im Ersten Weltkrieg als habsburgischer Imperialkrieg,“ u: *Imperialkriege von 1500 bis heute: Strukturen - Akteure – Lernprozesse*, hg. Tanja Bühner, Christian Stachelbeck, Dierk Walter (Paderborn u.a.: Ferdinand Schöningh, 2011), 129-147.

⁵ N. Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914-1918* (Cetinje: Istorijski institut Titograd, 1969); upor. takođe D. Živojinović, „Serbia and Montenegro: The home front, 1914-1918,“ u: *East Central European Society in World War I*, hg. Bela K. Kiraly and Nándor F. Dreisziger (New York – Boulder, Colorado: Columbia University Press – Social Science Monographs, 1985), 239-259.

njih istraživanja, već nam je želja da ih obogatimo saznanjima Tamare Šer, Hajka Brendela i drugih autora, tako da već klasična Rakočevićeva naracija o ovoj tematici dobije bistrije konture.

Razlog koncentrisanja na Crnu Goru napokon treba tražiti i u tome što je ova zemlja tokom Prvog svjetskog rata bila jedina neprijateljska država koju su pobijedile kopnene snage Habzburške monarhije vlastitim snagama, pri čemu se šef generalštaba Hecendorf (Hötzenndorf) za napad na Crnu Goru najprije morao izboriti sa tadašnjim komandantom vrhovnog štaba Erihom fon Falkenhajnom (Erich von Falkenhayn).⁶ Na drugim ratnim poprištima vojni uspjesi *zajedničke vojske* Austro-Ugarske bili su daleko skromniji: u prvoj godini rata ona nije uspjela da vlastitim snagama pobijedi Srbiju, iako je ta zemlja bila daleko manja od Habzburške monarhije i u vrijeme izbijanja rata 28. jula 1914. je pored toga trpjela teške posljedice dva balkanska rata (1912-13). Pobjeda nad Srbijom ostvarena je stoga tek na jesen 1915. godine i to kombinovanim napadom *zajedničke vojske* i *njemačke vojske* sa sjevera pod vrhovnom komandom njemačkog generala Augusta fon Mackenzena (August von Mackensen). Vojska Bugarske, koja se priključila Centralnim silama, napala je u međuvremenu Srbiju sa istoka, tako da se do tada nepobijedena srpska vojska morala pred ovim udruženim snagama povlačiti na Jadran i to preko albanskih i crnogorskih planina.⁷

Shodno učešću Centralnih sila u napadu, okupiranu Srbiju podijelili su međusobno Austro-Ugarska, Bugarska i carska Njemačka. U Crnoj Gori je, međutim, samo *zajednička vojska* bila odgovorna za okupaciju. Zato je odgovornost Dvojne monarhije i posebno njenog austrijskog dijela za posljedice okupacije Crne Gore veća nego npr. u slučaju Srbije.

Crna Gora od početka Prvog svjetskog rata sve do bjekstva kralja Nikole

U ljeto 1916. godine novouspostavljena austrougarska Vojna uprava u Crnoj Gori naredila je hapšenje oficira raspuštene crnogorske vojske, te bivših političara, među njima ministara i poslanika, kao i državnih činovnika i duhovnih lica. Ovim prvim talasom hapšenja bilo je pogođeno više stotina ljudi i oni su odvedeni u logore na teritoriji Dunavske monarhije. Pored toga, austrougarska Vojna uprava bila je zainteresovana i za to da radnu snagu preostalog stanovništva – takođe i žena, starijih ljudi i djece, upotrijebi za vojno važne poslove i to u formi samo površno prikrivenog prisilnog rada.

⁶ Upor. Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914-1918* (Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 2013), 489.

⁷ M. Christian Ortner, „Die Feldzüge gegen Serbien in den Jahren 1914 und 1915,“ u: *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan*, 123-142, hier 137-140.

No dok nije došlo do ovih događaja, trebalo je da prođu jedna mirnodopska godina poslije drugog balkanskog rata i prve dvije i pola godine Prvog svetskog rata. Naime, poslije balkanskih ratova Kraljevina Crna Gora se povećala za skoro polovinu, što se tiče površine, a za trećinu što se tiče stanovništva. Ali crnogorska vlada je samo u maloj mjeri mogla da kratki period mira iskoristi da nove oblasti, koje su predstavljale veliki ekonomski teret, i dodatno stanovništvo integriše u postojeću državu. Među njima je bilo mnogo Bošnjaka koji su živjeli na području Novopazarskog sandžaka i Albanaca na teritoriji oko grada Peć (alb. Peja) koji danas pripada Kosovu. I Bošnjaci i Albanci važili su za austrofile.⁸ Važno je osim toga da napomenemo da je tokom balkanskog rata 1912-1913. Crnoj Gori uspjelo doduše da osvoji još neke oblasti Osmanskog carstva, između ostalog djelove Kosova i jugozapadnu polovinu Sandžaka. Ali, Austro-Ugarska je povukla crvenu liniju – grad Skadar koji je osvojila crnogorska vojska, kralj Nikola morao je da vrati zbog ogromnog austrougarskog pritiska, koji je bio povezan i sa stacioniranjem vojnih trupa na granici i sa slučajem „M“, koji je predviđao rat sa Crnom Gorom.⁹ Ovo nije dovelo samo do široko rasprostranjenog antiaustrijskog raspoloženja među crnogorskim stanovništvom, već i do daljeg unutrašnjopolitičkog slabljenja kralja Nikole.

Nakon ubistva austrougarskog prijestolonasljednika 28. juna 1914. godine, Nikola je doduše pokušao da balansira između Austro-Ugarske i Srbije; ali kada je Austro-Ugarska postavila Srbiji ultimatum, Crna Goraje jasno stala na stranu Srbije i Rusije. Austro-Ugarskoj bi bilo milije da je njeno desno krilo ostalo slobodno i da se Crna Gora u vojnom sukobu sa Srbijom ponašala neutralno, ali mala kraljevina je, s malim zakašnjenjem, Austro-Ugarskoj 6. avgusta 1914. godine objavila rat.¹⁰

U ratnim dešavanjima u narednih godinu i po Crna Gora je igrala samo sekundarnu ulogu. Njena vojska je u rat ušla potpuno nepripremljena. Zemlja je nakon dva balkanska rata u periodu 1912-1913. ekonomski bila na dnu, a državna kasa bila je prazna. Bilo je nedovoljno oružja, municije i zaliha. Nešto ratne opreme moglo je biti dopremljeno preko Srbije, ali put za

⁸ K. Boeckh, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg: Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan* (= Südosteuropäische Arbeiten 97) (München: R. Oldenbourg, 1996), 245-248; upor. takode Tamara Scheer, „*Minimale Kosten, absolut kein Blut*“: Österreich-Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879-1908) (= Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte 5) (Frankfurt/Main: Peter Lang, 2013).

⁹ Boeckh, *Von den Balkankriegen*, 42-48; Rüdiger Schiel, „Skutari 1913-/14 – eine frühe ‚Joint‘ oder eine ‚Combined Operation‘?“, in: *Am Rande Europas? Der Balkan – Raum und Bevölkerung als Wirkungsfelder militärischer Gewalt*, hg. Bernhard Chiari, Gerhard P. Groß und Magnus Pahl (= Beiträge zur Militärgeschichte 68) (München: R. Oldenbourg, 2009), 89-104; Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 27f.

¹⁰ Rakočević, *Crna Gora*, 23-47; Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 105, 135 i 137.

snabdijevanje preko Jadranskog mora ubrzo je zatvoren zbog operacija carske i kraljevske mornarice, koja je potopila i neke brodove Antante. Tako su crnogorske trupe na frontu morale da se služe rekvizicijom, da bi se uopšte mogle prehraniti. U jesen 1915. godine se svugdje osjećao nedostatak hrane, a za zimu je predviđana glad. Sve više regruta je dezertiralo.¹¹

Pored toga, crnogorska vojska gotovo da i nije imala prostor za samostalno djelovanje: uspjelo je osvajanje uskog austrougarskog obalnog pojasa sjeverno i južno od Budve, ali artiljerijski napad francuskih jedinica sa Lovćena prema Kotoru bio je neuspješan. Nakon toga je na ovom dijelu fronta preko godinu dana vladalo primirje koje zvanično nije objavljeno.¹² Tako su crnogorske trupe mogle biti angažovane negdje drugdje, pogotovo što su Srbija, Rusija i Francuska smatrale da bi one trebalo da čine lijevo krilo srpske odbrane. Važni djelovi trupa koje su se nalazile na Lovćenu radi zaštite crnogorskog glavnog grada, kao i jedinice koje su bile pozicionirane na granici sa Hercegovinom su stoga povučene i upotrijebljene dalje sjeveroistočno u Sandžaku, protiv austrougarskih trupa koje su djelovale iz istočne Bosne. Da bi crnogorske jedinice jače vezali za srpske, Nikola i crnogorska vlada su već na početku rata bili prisiljeni da srpske štapske oficire prime u crnogorsku Vrhovnu komandu. Božidar Janković, jedan general iz Srbije, u kasnu jesen 1914. godine postao je vrhovni komandant crnogorske vojske. Godinu kasnije zamijenio ga je srpski pukovnik Petar Pešić.¹³

Bugarska je na jesen 1915. godine ušla u rat na strani Centralnih sila. Tako su one mogle da otvore još jedan front u odnosu na Srbiju. Tek ova okolnost omogućila je pobjednički pohod njemačkih i austrougarskih trupa protiv srpske vojske koja se do tada uspješno branila. Ona je morala da se odluči između kapitulacije ili povlačenja preko Crne Gore i Albanije. Srbija je odabrala ovo drugo, u srpskom nacionalnom sjećanju poznato i kao „srpska golgota“, jer su mnogobrojni srpski vojnici stradali zbog gladi, hladnoće i albanskog otpora. Jedan dio srpskih trupa, a takođe i srpska vlada, te porodica i dvor srpskog kralja, počeli su povlačenje u sjevernu Albaniju preko crnogorske teritorije. Pri tome su im zaštitu pružale jedinice crnogorske vojske.¹⁴

Sada je Crna Gora bila prepuštena sama sebi. Nije bilo nikakve sumnje da će ta mala zemlja predstavljati sljedeći cilj austrougarske vojske. Francuska i Italija, koja je u međuvremenu stupila u rat na strani Antante, obećale su doduše da će dopremiti pomoć preko Jadranskog mora, ali to su ostala prazna obećanja, tako da je krajem 1915. godine crnogorska vojska bila pred sličnom dilemom kao i srpska: ili kapitulacija ili povlačenje za Albaniju. Tre-

¹¹ Rakočević, *Crna Gora*, 112-114.

¹² Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 165f.

¹³ Rakočević, *Crna Gora*, 47-59 u. 77f.

¹⁴ A. Mitrović, *Serbia's Great War, 1914-1918* (London: C. Hurst & Co., 2007), 144-154.

ća opcija bio bi separatni mir. O toj opciji razmišljali su i Konrad fon Hecendorf (Conrad von Hötendorf) i austrougarski ministar spoljnih poslova Buričan, ali time bi kralj Nikola, u slučaju da potpiše takav mir, bio kompromitovan pred vlastitim stanovništvom. Suočen sa takvom situacijom, Nikola je ostao pasivan i 9. januara 1916. došlo je do proboja crnogorskog fronta na Lovčenu.¹⁵ Dok su se kralj i crnogorska vlada povlačili u Podgoricu, došlo je do prvih pregovora o primirju, pri čemu je austrougarska strana insistirala na kapitulaciji crnogorske vojske. Nekoliko dana nakon toga su kralj i predsjednik vlade otputovali u albanski Skadar, da bi se tamo ubrzo ukrcali na brod za Italiju i više nisu brinuli za situaciju u Crnoj Gori.¹⁶

Tri ministra koja su ostala u Podgorici formirala su „krunu vladu“. Ona je prihvatila uslove kapitulacije austrougarskih pregovarača i 21. januara 1916. godine je raspuštena crnogorska vojska, tako što su vojne jedinice i oficiri koji nisu završili u ratnom zarobljeništvu poslani kući.¹⁷ Nakon toga je došlo do dužih pregovora o predaji oružja crnogorskog muškog stanovništva, dok su malobrojni srpski vojnici koji su se još nalazili u zemlji odvedeni u logore za ratne zarobljenike.¹⁸

Uvođenje i zadaci austrougarskog Vojnog generalnog guvernerstva

U to vrijeme se Hecendorf (Hötendorf) već zalagao za aneksiju Crne Gore Austro-Ugarskoj, a austrijski predsjednik vlade Karl Štirgk (Karl Stürgkh) je u Zajedničkom ministarskom savjetu Dvojne monarhije izjavio: „Crnogorce ubuduće treba zadržati u njihovim planinama, a njihovu zemlju treba tretirati otprilike onako kako se tretira neki američki park prirode.“¹⁹

Samo se carsko i kraljevsko ministarstvo spoljnih poslova zalagalo za očuvanje crnogorske države, ali pod strogim ekonomskim i vojnim nadzorom Dunavske monarhije i uz gubitak pristupa Jadranskom moru.²⁰ Ali kada

¹⁵ Rakočević, *Crna Gora*, 68-71 i 152-161; Mitrović, *Serbia's Great War*, 154-156; Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 509; Heiko Brendel, „Lovčen,“ u: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, hg. Ute Daniel u.a. (FU Berlin: Berlin, 2014), <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10224>; Peter Enne, *Die österreichisch-ungarische Offensive gegen Montenegro 1916 unter besonderer Berücksichtigung der Operation über den Lovčen und des Zusammenbruchs der montenegrinischen Armee* (Diplomarbeit: Univ. Wien, 2008), <http://othes.univie.ac.at/1798/>.

¹⁶ Rakočević, *Crna Gora*, 161-184; Mitrović, *Serbia's Great War*, 156f.

¹⁷ Rakočević, *Crna Gora*, 185-198; Mitrović, *Serbia's Great War*, 157f.

¹⁸ Rakočević, *Crna Gora*, 206f. i 225-227.

¹⁹ Zit. prema Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 177; Rakočević, *Crna Gora*, 199f. i 228f.; upor. Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 505f.

²⁰ Rakočević, *Crna Gora*, 200, 219f. i 232f.; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 170; Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 508.

se sa državnopravnog stanovišta pokazalo da ne može „krnja vlada“, već samo kralj Nikola, koji je u međuvremenu boravio u neprijateljskoj Francuskoj potpisati kapitulaciju, odn. da samo on može opunomoćiti krnju vladu da to učini, sudbina Crne Gore kao države i njene „vlade“, koja je imala malu faktičku moć, bila je zapečaćena. Jer, čak i da je Nikola želio da potpiše nešto takvo, time bi kompromitovao zemlju u kojoj je boravio, a koja je bila na strani Antante.²¹

Stoga je 28. februara 1916. godine raspuštena crnogorska „krnja vlada“, a zamijenila ju je Komanda austrougarskih okupacionih trupa i 1. marta Vojna uprava pod rukovodstvom generala Viktora Vebera fon Vebenaua (Weber von Webenau). Veberov protivnik u Vojnoj upravi bio je predstavnik Ministarstva spoljnih poslova, diplomata Eduard Oto, koji je kao bivši austrougarski poslanik na crnogorskom dvoru važio kao stručnjak za lokalne prilike. On je istovremeno vršio ulogu obaveznog branioca crnogorskog stanovništva koji je ulagao proteste protiv najoštrijih mjera Vojnog generalnog guvernerstva – iako najčešće uzaludno.²²

Vojna uprava imala je zadatak da preuzme ne samo vojne i policijske funkcije, već i sve civilne poslove. Njoj je bilo podređeno sedam, kasnije osam okružnih komandi (Kreiskommandos), u okviru kojih je formirano 29, a kasnije 27 kotarskih komandi (Bezirkskommandos). Najniži nivo je činilo 54 kapetanija; s izuzetkom glavnih gradova okruga (Kreishauptstädte), koji su bili direktno podređeni okružnim komandantima (Kreiskommandanten), dosadašnji kapetani koji su bili na čelu kapetanija mogli su i dalje da obavljaju svoju funkciju, ukoliko su bili lojalni. Ali, kako su se kapetanije što se upravljanja tiče pokazale nepraktičnima, raspuštene su do ljeta 1917. i zamijenjene formiranjem 215 opština (Gemeinden).²³ Sudstvo se dijelilo na vojno, gdje je radio personal *Zajedničke vojske* i civilno. Postojala su dva nivoa civilnih sudova: kotarski sudovi kao niži i okružni na višem nivou. Predsjedavajući kotarskih sudova (Bezirksgerichte) bili su kotarski komandanti (Bezirkskommandanten), a okružnih sudova okružni komandanti (Kreiskommandanten). Među sudijama kotarskih sudova bilo je Crnogoraca, ali ih nije bilo među sudijama okružnih sudova, tu su radili većinom pravnici iz Dalmacije i Bosne i Hercegovine.²⁴ Sve u svemu, ista organizacija važila je za sva upravna mjesta na višem nivou: i ovdje su podobna lica iz monarhije sa znanjem lokalnog jezika – najčešće Južni Sloveni iz Dalmacije i Bo-

²¹ Rakočević, *Crna Gora*, 210-219, 224f., 227f..

²² Rakočević, *Crna Gora*, 229-232 i 235f.; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 176f.

²³ Rakočević, *Crna Gora*, 238; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 31, 35-37 u. 64-69; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 168.

²⁴ Dr. B., „Zivilrechtspflege in Montenegro.“ *Cetinjer Zeitung* I (10) (17.9.1916): 2; Rakočević, *Crna Gora*, 244f.

sne i Hercegovine zamijenila dotadašnje domaće činovnike. Jedina poznata iznimka bio je raniji ministar finansija Filip Jergović, koji je zaposlen kao savjetnik u finansijskom odjeljenju Vojnog generalnog guvernerstva.²⁵ U oblastima sa velikim udjelom albanskog i muslimanskog stanovništva zamjenjivanje dosadašnjeg crnogorskog podređenog upravnog personala albanskim odnosno muslimanskim činovnicima ipak nije uvijek bilo moguće, jer je najčešće samo lokalno srpsko-pravoslavno stanovništvo bilo pismeno.²⁶ Ipak, uspjelo im je da među muslimanskim stanovništvom Crne Gore navrbuju 2000 dobrovoljaca za vojsku Centralnih sila.²⁷

Što se kulturnih prilika tiče, Vojna uprava je zabranila, suprotno onome što je savjetovao Oto, upotrebu ćirilicnog pisma; kao i u okupiranoj Srbiji, sva saopštenja morala su biti napisana latinicom.²⁸ Kako su u proljeće 1917. godine i na Cetinju još postojali natpisi na ćirilici, Vojna uprava je morala vršiti pritisak da se oni uklone i zamijene „hrvatskima“.²⁹

U postepeno ponovo otvaranim školama nametnuto je latinično pismo i to od šk. 1916/17. godine, navodno iz praktičnih razloga, prema nastavnom planu po hrvatskom uzoru. Ovo je uspjelo zbog toga što je svaki nastavnik, da bi i dalje ostao zaposlen, morao unaprijed svečano pred Vojnom upravom izjaviti da će biti poslušan prema Vojnoj upravi, kao i da se ni u kom slučaju neće baviti politikom. Zabranjeno je takođe izučavanje srpske istorije. Zauzvrat je nastavnicima obećano da će biti pošteđeni od internacije i prinudnog rada. Usljed takvih uslova, 13 nastavnika iz danilovgradskog okruga dalo je otkaz „jer su ćirilicno pismo i srpska istorija aorta srpskog nacionalizma; mi smo se pripremali samo za to da budemo srpski učitelji – mi ne želimo da budemo anacionalni.“ Posljedica toga je bila da su od Vojne uprave osuđeni na višemjesečne kazne zatvora, a nakon izdržavanja kazni su internirani. Paralelno sa mjerama sankcija prema crnogorskim nastavnicima, Vojna uprava je pokušavala da na drugoj strani stimuliše nastavu za katoličke, albanske i slovensko-muslimanske djelove stanovništva.³⁰ Naredbe u tom smislu davana su više radi lojalnosti tih grupa prema monarhiji, nego što se radilo o autentičnoj volji Vojne uprave i uzimanju u obzir zatečene etničke raznolikosti u obrazovanju. Shodno tome nije pogrešno sve navedene mjere Vojne uprave nazvati mjerama *politike denacionalizacije usmjerenim protiv srpstva crnogorskog stanovništva*. U toj funkciji bilo je i uklanjanje kostiju crnogor-

²⁵ Rakočević, *Crna Gora*, 237; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 78f. u. 165.

²⁶ Rakočević, *Crna Gora*, 239-241; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 166f.; Brendel, „Austro-Hungarian Policies towards Muslims.“

²⁷ Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 759.

²⁸ Rakočević, *Crna Gora*, 298; Upor. i Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 194f.

²⁹ Austrijski Državni arhiv, Ratni arhiv, Nova Feldakta, Militärgeneralgouvernement Montenegro (dalje skraćeno kao: KA, NF, MGG M), Karton 1704, 1917 Pol 2911.

³⁰ Rakočević, *Crna Gora*, 248-253.

skog vladike i pjesnika Petra Petrovića Njegoša iz njegovog groba na Lovćen, što je veoma uzrujalo crnogorsko stanovništvo.³¹

Od avgusta 1916. godine je, pored toga, izlazio jedan list Vojne uprave na njemačkom jeziku, koji je zamijenio dotadašnju crnogorsku štampu: Cetinjske novine (*Cetinjer Zeitung*), a koje su izlazile pod vojnom cenzurom. List je izlazio do oktobra 1918. godine. Novine su se obraćale kako crnogorskim čitaocima, tako i okupacionim trupama i bile su važan dio propagandnog rada.³² Pored toga, korišćena su i bojna kina (Feldkinos), koja se dijelom bila mobilna, kako u Crnoj Gori tako i u susjednoj Albaniji – kao moderno propagandno sredstvo.³³

Vojna uprava je sebe smatrala nosiocem „zapadnjačke kulturne misije.“ U praksi je ta slika „pomagača“ trebalo da bude potkrijepljena pomaganjem siromašnima i poboljšanjem stanja što se higijene i zdravstva tiče, posebno što se tiče borbe protiv kuge i na kraju i kopanjem bunara, gradnjom septičkih jama, mostova i puteva. Radove nisu izvodili samo vojnici okupacione sile, već i ruski, italijanski i rumunski ratni zarobljenici, kao i sami Crnogorci.³⁴ U ideološkom smislu namjera tih projekata, ukoliko nisu služili samo u vojne svrhe, bila je „da se stanovništvo uvede u modernu“, njihova „kooperacija“, te „veća produktivnost“ kroz „politički vaspitni rad.“ Posebna pažnja posvećivana je Sandžaku, gdje je živjelo muslimansko stanovništvo koje se smatralo lojalnim.³⁵

Najvažnija stvar kojom se Vojno guvernerstvo moralo pozabaviti, bilo je nedovoljno snabdijevanje stanovništva hranom, koje je postojalo već i prije kapitulacije. Okupirana teritorija konstantno je zavisila od uvoza hrane: do jula 1917. godine bilo je potrebno mjesečno uvesti 80 do 90 vagona žita iz Habzburške monarhije.³⁶ Ali stanovništvo je gladovalo čitav period austrougarske okupacije. Tadašnji italijanski propagandni izvori pominju čak brojku

³¹ Rakočević, *Crna Gora*, 292; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 197.

³² Upor. Rakočević, *Crna Gora*, 291f.; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 172. Pojedinačna izdanja ovog lista dostupna su na portalu sa digitalizovanom štampom „ANNO - Austrian Newspapers Online“ Austrijske Nacionalne biblioteke – Upor. http://anno.onb.ac.at/alph_list.htm.

³³ „Feldkino 16.“ *Cetinjer Zeitung* I (19) (19.10.1916): 3; KA, NF, MGG M, karton 1715, 1917 B.A. 516, 821 i. 940.

³⁴ „Arbeit und Kultur: Ein Appell an das geistige Montenegro.“ *Cetinjer Zeitung* I (19) (19.10.1916): 1; Kerchnawe, *Die Militärverwaltung in Montenegro*, 277f.; Rakočević, *Crna Gora*, 280f. i. 293; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 169 i 184-188; Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 760-762. Zum Selbstbild der Militärverwaltung upor. P. St., „Die Ziele unserer Verwaltung in Montenegro.“ *Cetinjer Zeitung* I (1) (17.8.1916): 3f.

³⁵ Kerchnawe, „Die Militärverwaltung in Montenegro“, 274; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 178-180 i. 190f.; Brendel, „Austro-Hungarian Policies towards Muslims.“

³⁶ Kerchnawe, „Die Militärverwaltung in Montenegro“, 276; upor. Rakočević, *Crna Gora*, 263f.

od 10.000 ljudi umrlih od gladi u Crnoj Gori. Prema istoričaru Hajku Brendelu, njihov bi broj u periodu okupacije mogao iznositi nekoliko hiljada.³⁷

Domaći oficiri i činovnici koji su sada bili nezaposleni, primali su nešto više od polovine svoje dotadašnje plate i to u crnogorskoj valuti, u perperima. Ali perper je vrijedio sve manje u odnosu na krunu, a ni prebiljegovanje papirnih perpera i zabrana uvoza crnogorskih valuta ništa nije promijenilo. Sve veći dio plata odlazio je za nabavku hrane, a uštedevine u srebru i zlatu bile su potrošene. Tako je tokom dvije i po godine okupacije iz privatnih zaliha u Austro-Ugarsku izvezeno zlato u vrijednosti 4,5 miliona kruna. Pored toga, van snage je stavljen moratorij na privatne dugove koji je uvela crnogorska vlada prilikom izbijanja rata. Da bi ublažila glad i probleme kojih je bilo sve više, Vojna uprava je dozvolila izdavanje namirnica iz okružnih skladišta (Kreismagazine) koja su inače bile određena za organizovanje trgovine, a u većim mjestima Vojna uprava otvarala je narodne i školske kuhinje.³⁸

Seljaci su opet trpjeli zbog rekvizicije stoke i stočnih proizvoda poput vune i rekvizicije žita; a za 1916. godinu bio je planiran suviše velik kontingent stoke - 20.000 goveda i 80.000 komada stoke za klanje. Odsteta, ukoliko je isplaćivana, bila je daleko ispod stvarne vrijednosti onog što je predato. Kontingent stoke je stoga 1917. godine morao biti smanjen, a 1918. godine nije bio dovoljan ni za snabdijevanje okupacionih trupa, tako da je iz Monarhije morala biti uvožena dodatna stoka. Godine 1916. je Vojna uprava zaplijenila čitavu žetvu, međutim, to se pokazalo kontraproaktivnim, tako da su naredne dvije godine prešli na to da od veleposjednika traže samo određene kontingente, pri čemu je u 1918. godini predaja viškova od žetve „nagrađivana“ dobijanjem šećera, soli i petroleja. S obzirom na takvu situaciju, ne začuđuje da su oni koji su radili u poljoprivredi smanjili svoj rad, jer im je ionako oduzimana većina proizvoda.³⁹ Osim toga, stanovništvo je kroz plaćanje poreza koji je svake godine povećavan, moralo da snosi sve izdatke Vojne uprave, ali mnogi jednostavno nisu mogli izvršavati svoje obaveze, tako da su morali biti spremni na prinudne mjere za njihovo izvršavanje.⁴⁰ Sve u

³⁷ Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 172 i 176; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 37 i 133; Upor. Rakočević, *Crna Gora*, 272.

³⁸ „Aufhebung des montenegrinischen Moratoriumsgesetzes.“ *Cetinjer Zeitung* I (21) (26.10.1916): 1f.; Kerchnawe, „Die Militärverwaltung in Montenegro,“ 278-280; Rakočević, *Crna Gora*, 253, 272f. i 284-287; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 140f..

³⁹ K. P. St., „Nahrungsmittelvorsorgen unserer Militärverwaltung.“ *Cetinjer Zeitung* I (5) (31.8.1916): 1; „Der Herbstanbau: Eine Warnung des Stadtkommandanten.“ *Cetinjer Zeitung* I (20) (22.10.1916): 3; „Häute-Beschlagnahme.“ *Cetinjer Zeitung* I (35) (14.12.1916): 3; Kerchnawe, „Die Militärverwaltung Montenegros,“ 276f.; Rakočević, *Crna Gora*, 267-271; Brendel i Debruyne, „Resistance and repression in occupied territories,“ 247.

⁴⁰ Rakočević, *Crna Gora*, 246f.; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 73f.

svemu, jasno je da je dolazilo do „isisavanja zemlje“, na koje je na početku upozorilo finansijsko odjeljenje vojne generalne guvernature⁴¹. Ovo isisavanje bilo je posljedica namjere „da se iz zemlje koja je iovako imala problema sa vlastitim opskrbljivanjem izvuče dovoljno resursa“ (Tamara Scheer).⁴²

Mjera sprovedena za potrebe nekih dugoročnijih planova bila je popis stanovništva, sproveden zimi 1916/17, a kojim je Vojna uprava željela da dobije pregled resursa koji bi joj mogli biti na raspolaganju, tako da su istovremeno popisani stoka i zalihe u zemlji.⁴³ To je u cetinjskom okrugu dovelo do masovnog klanja stoke, jer su se seljaci bojali da je popis stoke samo uvod u jednu novu rekviziciju.⁴⁴

Još jednu mjeru predstavljalo je uvođenje privrednih odbora, koji su među seljacima organizovali prisilno međusobno komšijsko pomaganje, da bi se povećali prinosi od žetve. Iz sličnog razloga stvoreno je preko tuce oglednih imanja koja su vodili vojnici okupacione vojske, a koja su stanovništvu trebalo da služe kao uzor za racionalnu i proizvodno orijentisanu poljoprivredu.⁴⁵

U aprilu i maju 1917. ministru spoljnih poslova Černinu (Czernin) i vojnom generalnom guverneru stigla su dva očajnička apela crnogorskih generala, ministara i poslanika iz logora Karlštajn u Donjoj Austriji, gdje su bili internirani. U tim dopisima opisana je bijedna situacija u kojoj se nalazilo crnogorsko stanovništvo i moli se za povećanje namirnica koje se dodjeljuju stanovništvu. Generalni guverner Veber se na to pravdao da su već preduzete obimne mjere u korist stanovništva koje pati, te je izjavio: „Moram još na kraju istaći da stanovništvo ima mnogo razumijevanja za stvari Vojne uprave i da je u znatnoj mjeri oživjela i trgovina. U zemlji takođe vlada mir, čime je značajno povećana bezbjednost saobraćaja. Samo tu i tamo ima među stanovništvom međusobnih manjih pljački. Ali, uz mjere žandarmerije i ovaj problem će ubrzo biti riješen.“⁴⁶

Ali u stvarnosti je među stanovništvom vladalo neprijateljsko raspoloženje, tako da je od uvođenja Vojne uprave jedan od njenih najvažnijih zadataka bio da prikupi što je više moguće oružja od raspuštene vojske. Tu su stalno nailazili na poteškoće, jer je nošenje oružja u patrijarhalnom crnogorskom društvu imalo veliki značaj za muško stanovništvo. Vojna uprava je morala da uvijek iznova produžava postavljene ultimatumе i pribjegavala je

⁴¹ Zit. n. Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 131.

⁴² Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 143.

⁴³ Kerchnawe, „Die Militärverwaltung in Montenegro,“ 275; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 168.

⁴⁴ KA, NF, MGG M, Karton 1704, 1917 Pol 1660.

⁴⁵ Kerchnawe, „Die Militärverwaltung in Montenegro,“ 276; Rakočević, *Crna Gora*, 264; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 146f.

⁴⁶ KA, NF, MGG M, Karton 1704, 1917 Pol 2806.

prijetnjama i različitim metodama zastrašivanja, poput izricanja sudskih kazni onima koji nisu predali svoje oružje.⁴⁷

Otpor, deportacije, smrtne kazne, prisilni rad

Za vrijeme austrougarske okupacije je samo u četiri od sedam okruga Crne Gore 500 lokalnih stanovnika iz najrazličitijih razloga od vojnih sudova osuđeno na smrt i strijeljano. Ovim mjerama je djelimično pokvarena austrougarska strategija kojom je pokušano da se „državni funkcioneri i članovi opštinskih službi [...] iskoriste za dalje funkcionisanje vojne uprave na crnogorskoj teritoriji.“⁴⁸

General Radomir Vešović, ministar odbrane raspuštene krnje vlade, koji je potpisao kapitulaciju, pokušao je, pogrešno procijenivši međunarodnu vojnu situaciju, da već u proljeće 1916. godine organizuje oružani ustanak, jer se nadao trupama Antante i skorašnjem oslobađanju Crne Gore. Polazište pobune bio je rodni kraj Vešovića oko grada Kolašina, gdje je živjelo pleme Vasojevića. Uz pomoć špijuna i jednog komisara, Vojno generalno guvernerstvo upozoreno je na te planove i Vešović i njegova dva brata uhapšeni su 14. juna 1916. godine. Kada su odvođeni, u automobilu, Vešović je izvadio svoj pištolj, ubio je austro-ugarskog oficira koji ga je pratio i sa braćom pobjegao u brda. Veber je poručio Vešoviću da će, ako se ne javi u određenom roku, objesiti njegovog trećeg brata i oca. Njegov brat je zaista i obješen, dok se otac zbog poznih godina spasio od smrtne kazne, tj. on je interniran.⁴⁹ Bliži saradnici Vešovića zadržani su na jednom brodu i kasnije su odvezeni na jedno ostrvo u Boki Kotorskoj. Krajem 1916. osudio ih je vojni sud. Dvojica koja su bila osuđena na smrt, streljana su početkom 1917. na Cetinju. Ostale je pomilovao car Karl, koji je naslijedio Franca Jozefa na tronu, i oni su odvedeni u logor.⁵⁰

Afera Vešović dala je Veberu povod za široku akciju internacije među crnogorskim stanovništvom i njegovom elitom, te inteligencijom, koje je on ocijenio nelojalnima. Već u junu 1916. naredio je većinskom dijelu muškog sta-

⁴⁷ Upor. „Gerichtshalle.“ *Cetinjer Zeitung* I (3) (24.8.1916): 3; Rakočević, *Crna Gora*, 298-300, 324f.; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 104f.

⁴⁸ Cit. prema T. Scheer, „Österreich-Ungarns Umgang mit den besetzten Eliten des Balkans während des Ersten Weltkriegs im Vergleich mit aktuellen internationalen Friedensmissionen,“ u: *Eliten als Orientierungsgeber oder als ‚Sozialschmarotzer‘? Zur soziokulturellen Bedeutung von Elitehandeln in gesellschaftlichen Transformationsprozessen* (= Trans: Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften 17) (2008), http://www.inst.at/trans/17Nr/7-12/7-12_scheer.htm#_ednref15.

⁴⁹ Rakočević, *Crna Gora*, 301-307, 309-318, 321 u. 373; upor. Mitrović, *Serbia's Great War*, 245f.; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 172; ders. und Debruyne, „Resistance and repression in occupied territories,“ 253.

⁵⁰ Rakočević, *Crna Gora*, 323f.

novništva kolašinskog okruga (svi iz plemena Vasojevića), da se jave okupacionim vlastima radi njihove internacije. Ako to pozvani nisu učinili, članovima njihovih porodica prijetile su represalije. Osim toga, u čitavoj Crnoj Gori su skoro svi oficiri, čak i oni najstariji, bivši političari, pravoslavni sveštenici i brojni bivši državni činovnici uhapšeni – uprkos protestovanju Fridriha Ota – i odvedeni u logore u Bosni i Hercegovini, Mađarskoj i Donjoj Austriji.⁵¹

Internacije su trajale sve do kraja rata. U aprilu 1918. godine se tako u pet logora u Austriji i Ugarskoj nalazilo preko 9.000 Crnogoraca. Ali ukupan broj interniranih Crnogoraca vjerovatno je još veći: Crnogorci su se nalazili u Češkoj u logoru Hajnrihsgrin (Heinrichsgrün-danas Jindřichovice), u Gornjoj Austriji u Ašahu na Dunavu, u tadašnjoj Mađarskoj i današnjem Burgenlandu u mjestu Nojzidl am Ze (Neusiedl am See) i u mjestu Frauenkirhen, u mjestu Vel'ký Meder u današnjoj Slovačkoj, u Donjoj Austriji u Karlštajnu na rijeci Taji (Thaya) i u nedalekom Grosau (Großau). Drugi logori za Crnogorce nalazili su se u Bosni i Hercegovini, u Crnoj Gori, kao i u Albaniji. Novica Rakočević smatra da je tokom rata bilo internirano oko 15.000 Crnogoraca – to je predstavljalo gotovo 4% ukupnog stanovništva. Među njima nije bilo samo srpsko-pravoslavni Crnogoraca, već i muslimanskih Slovena i Albanaca, ali i mnogo žena i djece.⁵²

Ishrana u logorima bila je nedovoljna, tako da su glad i drugi problemi bili stalni pratiloci. Najčešće su na jelovniku bili voda, čaj, malo hljeba, repa i krompir. One koji su čistili često smrznutu repu i gulili sirovi krompir, morali su drugi čuvati, da tokom čišćenja ne bi nešto pojeli. Mnogi su umrli zbog neuhranjenosti, jer su ono malo hrane koju su dobijali mijenjali za duvan. Uvijek iznova su grupe logoraša slate na rad van logora. Najteže su bili pogođeni oni koji su poslani u Južni Tiroi kao ispomoć na Dolomitskom frontu, gdje je njihov broj desetkovan zbog hladnoće i gladi. Bolje su prošli oni koji su 1917. godine poslani da rade poljoprivredne poslove u različitim djelovima monarhije, jer je ishrana tamo bila bolja.⁵³

Kako su se viši oficiri kod austrougarskog ministra rata žalili na loše uslove u logoru Nojzidl (Neusiedl), poslani su u novootvoreni logor Karlštajn, gdje su uslovi bili bolji; ali tako su bili odvojeni od ostalih interniranih. U logoru Nojzidl je zbog loše ishrane u proljeće 1918. među interniranima došlo do štrajka glada, ali nam nije poznato što se dalje događalo.⁵⁴

Crnogorska vlada u egzilu u Francuskoj i njena konkurentska organizacija, Odbor za ujedinjenje sa Srbijom koji je finansirala srpska vlada u eg-

⁵¹ Rakočević, *Crna Gora*, 319-323; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 37; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 172f.

⁵² Rakočević, *Crna Gora*, 325-328.

⁵³ Rakočević, *Crna Gora*, 328-333.

⁵⁴ Rakočević, *Crna Gora*, 332f..

zilu, znali su za problem loše ishrane interniranih i uspjelo im je da preko međunarodnog Crvenog krsta pošalju pakete hrane u logor.⁵⁵

Internacija Crnogoraca nije prestala ni nakon ljeta 1916. godine i samo nekoliko stotina njih se počev od zime 1916/17. vratilo u Crnu Goru.⁵⁶ Razlog za neodlučnost Vojne uprave je u tome što je general Vešović još uvijek bio na slobodi i u međuvremenu mu je uspjelo da pokrene oružani pokret otpora, tzv. *komite*, koji je stvarao velike probleme okupacionom režimu. U borbi protiv ovih „bandi“, kako piše u izvještajima Vojne uprave, hapšeni su i nedužni, oni koji nisu imala nikakve veze sa komitima.⁵⁷

Pošto su ustanici i dalje djelovali protiv Vojne uprave, u okruzima iz kojih su dolazili zavedene su prisilne mjere poput ukidanja pomoći u hrani, novčane kazne, oduzimanja imovine rodbine ustanika, daljeg ograničavanja ionako ograničene slobode putovanja, kao i odvođenje na prisilni rad. Pored toga, uzimani su taoci, koji su internirani u Crnoj Gori.⁵⁸ Na crnogorskoj teritoriji, na granici sa Albanijom, nalazila su se dva zloglasna logora, u kojima su bile pristalice komita – logor Vuksana Lekića i onaj u Tuzima. Međunarodni Crveni krst imao je pristup logorima u Austro-Ugarskoj, ali ne i u ova dva logora. Tamo su se nalazili stari i bolesni muškarci, kao i prije svega žene i djeca. Muškarci sposobni za rad poslani su na obavljanje raznih poslova u logor u Tuzima. Oba logora vodila su dva lokalna Albanca. Zbog loše ishrane i loših higijenskih uslova, oba logora su bila izvor zaraznih bolesti. Kako nije bilo doktora, mnogi logoraši su se razboljeli. Oko 150 interniranih u logoru u Tuzi doživjelo je oslobođenje Crne Gore na jesen 1918, ali samo njih 20 iz logora Vuksan Lekić.⁵⁹

Kada je na jesen 1917. izbila Oktobarska revolucija i kada je Rusija prestala da bude višegodišnji zaštitnik Crnogoraca i saveznik Antante, crnogorski pokret otpora bio je privremeno demoralisan. U to vrijeme je Vešović bio spreman da sklopi dogovor sa Vojnom upravom, gdje je u međuvremenu Hajnrih Klam-Martinic zamijenio Vebera; Klam je prije toga više od sedam mjeseci bio na čelu carske austrijske vlade.⁶⁰ Vešović se predao u ruke

⁵⁵ Rakočević, *Crna Gora*, 335-349.

⁵⁶ „Gnadenakt für die montenegrinische Geistlichkeit.“ *Cetinjer Zeitung* I (34) (10.12.1916): 3; Rakočević, *Crna Gora*, 349-356.

⁵⁷ „Kundmachung.“ *Cetinjer Zeitung* I (23) (2.11.1916): 3; Rakočević, *Crna Gora*, 349 i 373-381; Mitrović, *Serbia's Great War*, 265f.; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 89; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 172f.

⁵⁸ Upor. Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 108-110; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 176.

⁵⁹ A. V. Lainović, „Zarobljenički logor u Vuksan-Lekiću.“ *Godišnjak nastavnika podgoričke Gimnazije V* (1934): 41-47; Rakočević, *Crna Gora*, 348f. i 380f.

⁶⁰ Rakočević, *Crna Gora*, 403-413; Klam je stupio u svoju novu službu kao vojni guverner 8.7.1917. – Upor. Hajko Brendel, „Clam-Martinic, Heinrich, Graf,“ u: *1914-1918-online*, DOI: <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10089>.

okupacionog režima tek nakon što mu je obećano da će izbjeći smrtnu kaznu. Nakon toga ga je Vojna uprava obavezala da javno nastupa protiv komita.⁶¹ Repatriacijom interniranih oficira i činovnika Vojna uprava se također nadala da bi i oni mogli da utiču na stanovništvo u duhu okupacionog režima, tako da bi komitski pokret otpora bio izolovan. Ali u stvarnosti je ova repatrijacija koja je počela u aprilu 1918. tekla vrlo sporo i vjerovatno nije obuhvatila više od 1000 ljudi.⁶²

I pored toga, pokret otpora je tokom godine jačao i ponovo je imao preko hiljadu, ako ne i nekoliko hiljada članova i dostigao je vrhunac pred kraj rata. Komiti su najčešće imali loše naoružanje, stare puške i često samo tradicionalne sablje. Njima je na ljeto 1918. bilo suprotstavljeno oko 3.000 žandarma i 45.000 vojnika okupacionog režima, što je iznosilo otprilike jednu desetinu ukupnog stanovništva Crne Gore. Osim toga, okupator je bio naoružan mašinskim puškama, artiljerijom i avionima, tako da komiti nisu predstavljali ozbiljnu prijetnju okupacionim snagama, ali privlačili su pristalice i postojala je opravdana bojazan da bi mogli podstaći južnoslovesnko stanovništvo u susjednim provincijama Habzburške monarhije, u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini na otpor.⁶³

Još jedno poglavlje austrougarske kupacije Crne Gore predstavljao je obavezan rad. To nije važilo samo za crnogorske logoraše u Austro-Ugarskoj, već i za područje pod Vojnom upravom. Na početku je Vojna uprava vrbovala radno sposobne među domaćim stanovništvom. Vrbovani su imali nakon toga status civilnih lica vojske na ratištu (im Feld)i za njih je važilo vojno pravo.⁶⁴ Oni su angažovani na poslovima popravke puteva, da bi teritorija Habzburške monarhije mogla biti bolje povezana sa Crnom Gorom i osim toga i sa Kosovom i Albanijom. U stvarnosti je okupatorima uspjelo da na osnovu opšte gladi koja je vladala i prisile koju su vršili među stanovništvom prilično brzo zavrbuju mnogo jeftine radne snage. Radne snage na dobrovoljnoj osnovi nije bilo dovoljno, tako da su ubrzo prešli na to da prave spiskove radno sposobnih i na osnovu njih su pozivali na obavezan rad. U tom smislu je opravdano govoriti o prisilnom radu, odnosno internaciji u svrhu prisilnog rada. Od regrutovanja su bili izuzeti samo oni u javnim službama (opštinski činovnici, nastavnici, sveštena lica), veleposjednici, kao i tr-

⁶¹ Rakočević, *Crna Gora*, 357 i 413-415.

⁶² Upor. Rakočević, *Crna Gora*, 349-359, posebno str. 359. govori o 2000 repatriranih licau 1918, ali u taj broj računa i jednu grupu od 800 radnika sa crnogorske obale, koji su internirani tek u maju 1918.

⁶³ Upor. Kerchnawe, „Die Militärverwaltung in Montenegro,“ 272; Mitrović, *Serbia's Great War*, 274f.; Rakočević, *Crna Gora*, 381-401; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 60; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 174; ders. und Debruyne, „Resistance and repression in occupied territories,“ 254.

⁶⁴ Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 151 i 156f..

govci i zanatlije. Angažovani radnici mogli su da dovedu svoje porodice, ako se one same nisu mogle prehraniti. Djeca starija od 10 godina radila su lakše poslove u zamjenu za besplatnu hranu. Odrasli su pored besplatne hrane dobijali i minimalnu dnevnicu. Radno vrijeme nije bilo regulisano, a ishrana je bila loša, tako da su oni često oboljevali, a bilo je i smrtnih slučajeva.⁶⁵

Zloglasna je bila 212. landšturm-infanterijska brigada, stacionirana u Baru; iz nje je jedna grupa crnogorskih radnika poslata da gradi put kod Castellastve (današnje turističko mjesto Petrovac na Moru). Radnici i radnice su samo dijelom bili smješteni u barakama; mnogi drugi, među njima bolesni i stari, morali su da spavaju pod vedrim nebom. Svako malo su internirani Crnogorci i Crnogorke – za koje je i Vojna uprava znala, „da se tu teško može raditi o ‚dobrovoljnim‘ radnicima“ – pokušavali da pobjegnu iz logora. Logor je zbog pjegavog tifusa povremeno bio pod karantinom, tako da su oni koji su željeli da pobjegnu zbog opasnosti prenošenja bolesti morali računati sa tim da će biti pucano na njih.⁶⁶

Treba reći i da je Vojna uprava krajem 1916. počela da šalje odjeljenja crnogorskih radnika i na teritoriju monarhije, posebno u Bosni, Hrvatskoj, Srbiji, u današnjoj Sloveniji, ali takođe i u Donjoj Austriji (npr. kao radnice u pogonu za proizvodnju detonatora (Zünderfabrik) u okviru fabrike municije u Velersdorfu (Wöllersdorf)).⁶⁷

Rezime: Kraj rata i ujedinjenje Južnih slovena

Ovaj kratak pregled austrougarske okupacije Crne Gore u periodu 1916. do 1918. razumljiv je u potpunosti samo ako uzmemo u obzir da se prvobitni prilično paternalistički odnos između Habzburške monarhije i Crne Gore poslije austro-ugarske aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine i tokom dva balkanska rata korak po koraku pretvorio u vojni imperijalizam velike Dvojne monarhije prema maloj kraljevini na zapadnom Balkanu. Dodatne uvide ćemo uskoro dobiti, kada Hajko Brendel tokom ove godine objavi svoju dugo očekivanu monografiju o okupacijskom vremenu u Crnoj Gori.⁶⁸ Zasad možemo samo da konstatujemo da, s obzirom na prijeteći vojni imperijalizam Habzburške monarhije, crnogorski kralj je za razliku od znatno veće Srbije na početku Prvog svjetskog rata više puta pokušao da balansira između Habzburške monarhije i svojih saveznika. Osim toga, kada je imao

⁶⁵ „M.A. Nr. 10.346: Aufruf.“ Cetinjer Zeitung I (5) (31.8.1916): 4; Rakočević, *Crna Gora*, 281-283.

⁶⁶ Rakočević, *Crna Gora*, 281; Upor. KA NFA MGG M, Karton 1704, 1917 Pol 2756.

⁶⁷ Rakočević, *Crna Gora*, 283; Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 158.

⁶⁸ Upor. H. Brendel, *„Lieber als Kaçake als an Hunger sterben“: Besatzung und Widerstand im k. u. k. Militärgeneralgouvernement in Montenegro (1916–1918)*. (= Krieg und Frieden 5) (Frankfurt/Main: Campus, 2019),

vojni poraz pred očima, nije pokušao da po ugledu na Srbiju započne povlačenje svojih trupa i da ih iskrci na tlu Antante. Sa druge strane, on nije želio da stavi svoj potpis na kapitulaciju, već je pobjegao u savezničko inostranstvo. Takvo mlitavo djelovanje kralja je još više urušilo njegov među podanicima već ionako urušeni ugled i on nikada više nije kročio na tlo Crne Gore.⁶⁹

Polazna situacija bila je drugačija od one u Srbiji, ali nije bilo razlika vezano za represalije za vrijeme okupacije, za koju je odgovornost snosilo austrougarsko Vojno guvernerstvo koje je ubrzo zavedeno u Crnoj Gori. Mišljenja o budućnosti Crne Gore, koja su se kretala od statusa satelitske države koja zavisi od Austro-Ugarske do potpune integracije u južnoslovenske oblasti monarhije, bila su tako različita, da nije bio moguć dogovor između šefa *Zajedničke vojske*, zajedničkog Ministarstva spoljnih poslova, zajedničkog Ministarstva rata i Kraljevske ugarske vlade. Ova posljednja se bojala da bi aneksija koja su djelimično ventilirale neke službe u austrijskoj vladi dovela do jačanja Južnih Slovena u dvojnoj monarhiji i da bi to možda moglo dovesti do oživljavanja ideje trializma, što bi za posledicu imalo majorizaciju Mađara. Ugarska vlada je stoga već na početku iskazala svoju „nezainteresovanost za slabo izdašnu Crnu Goru“, s iznimkom strateški važne planine Lovćen.⁷⁰ Ova pat pozicija u vrhovima Dvojne monarhije imala je za posledicu da je austrougarski okupacioni režim u Crnoj Gori, kao i onaj u Srbiji, bio samo provizornog karaktera.⁷¹ Posljedica toga je bila da je vojna logika bila jedina fiksna odnosna tačka (der einzige fixe Bezugspunkt) za Vojnu upravu u Crnoj Gori, ona se borila protiv crnogorskog stanovništva i njene elite; istovremeno se vojni režim oslanjao na albanske i muslimanske dobrovoljce, koje je smatrao lojalnima.⁷² Nezainteresovanost ugarske vlade za Crnu Goru bila je povezana i sa činjenicom, da je u njenoj direktnoj interesnoj sferi bila Srbija, smatrali su da Crna Gora spada u cisleitansku sferu (in die cisleithanische Sphäre).⁷³ *Stoga je za negativne posljedice okupacije – za internacije, strijeljanja, prinudni rad – pored zajedničke vojske politički bio odgovoran prije svega austrijski dio monarhije.*

Jasno je da je crnogorsko civilno stanovništvo povezivalo svoju veliku patnju za vrijeme Prvog svjetskog rata sa austrougarskom okupacijom, ali često je vidjelo i kao posledicu neuspjele vladavine kralja Nikole. Kada su srpske trupe u oktobru 1918. ušle u Crnu Goru, komitski pokret otpora već je oslobodio jedan dio zemlje od austrougarske okupacije. Samo mali ko-

⁶⁹ Upor. Rakočević, *Crna Gora*, 296.

⁷⁰ Cit. prema Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 36; upor. Mitrović, *Serbia's Great War*, 197f.; Brendel, *Der geostrategische Rahmen*, 170; upor. također Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 1006.

⁷¹ Brendel i Debruyne, „Resistance and repression in occupied territories,“ 246.

⁷² Ibid, 247; upor. Brendel, „Austro-Hungarian Policies towards Muslims.“

⁷³ Kerchnawe, „Einleitung,“ 6f.

rak bio je do formalnog svrgavanja odsutnog kralja Nikole i do ujedinjenja sa Srbijom, koje je istovremeno dovelo do osnivanja prve jugoslovenske države pod dinastijom Karađorđevića. U pozadini znatnog dijela južnoslovenskog ujedinjavanja je tako zajednička patnja pod okupacijom Centralnih sila (Mittelmächte), a prije svega Austro-Ugarske. U Crnoj Gori gotovo da i ne postoje spomenici koji se u nacionalnom sjećanju u pozitivnom smislu povezuju sa austrougarskom okupacijom. Jedna od malobrojnih iznimki u tom smislu je reljef Crne Gore koji su tada izradili austrijski vojnici direktno pored stare knjaževе palate na Cetinju, zvane *Biljarda*.⁷⁴

Christian PROMITZER

HABSBURG MILITARY IMPERIALISM IN THE WESTERN
BALKANS: REMARKS BY THE AUSTRIAN HISTORIAN ABOUT
THE AUSTRO-HUNGARIAN OCCUPATION OF MONTENEGRO
(1916-1918)

Summary

Today the role of the Austrian-Hungarian Joint Army as an occupying power in the First World War is a neglected historical theme in Austria, probably because it does not correspond to the nostalgic image of a multi-ethnic empire peacefully ruled by a paternal emperor. This assessment applies, for example, to the Austro-Hungarian occupation of the Kingdom of Montenegro in the years of 1916-1918, for which the Austrian half of the Dual Monarchy was primarily responsible. The exploitation of the resources of the small Balkan state under occupation would soon reached its limits, as the country could hardly feed itself and periods of hunger caused many deaths. By withholding food supplies, the occupants used hunger also

as a weapon against the insubordinate population. In addition, there was a policy of denationalization, which was not only limited to the positive promotion of Muslim (Bosniak) and Albanian minorities, but also manifested itself in the prohibition of the Cyrillic alphabet and of any reference to Serbian history (at that time the Orthodox Montenegrins still regarded themselves consistently as Serbs). In addition, a large part of the officers, civil servants, politicians and also a considerable part of the male population, fit to bear arms, together with their families, were taken to internment camps in the territory of the Dual Monarchy, while another part of the population was subjected to forced labour in their own country.

⁷⁴ Upor. Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 512f.